

Magdalena Dąbrowska
Uniwersytet Warszawski

KOLUMB ROSYJSKIEJ PROWINCJI.
O PODRÓŻY DO KAZANIA, WIATKI I ORENBURGA
МАКСИМА НЕВЗОРОВА

Wiek XVIII stał się dla społeczeństwa rosyjskiego nie tylko stuleciem otwarcia na świat zachodni, ale także czasem wzrostu zainteresowania własnym krajem. Droga do poznania Rosji wiodła często przez poznanie — by nie rzec: odkrywanie — miejsc położonych poza Moskwą i Petersburgiem, penetrowanie szeroko rozumianej — bo zaczynającej się na obrzeżach stolic i rozciągającej się do granic z sąsiednimi państwami — prowincji rosyjskiej¹. Szczególna nobilitacja przestrzeni „wewnętrznych” i „peryferyjnych” stała się jednym z wyróżników postawy człowieka XVIII wieku.

Pojawienie się rodzimej prowincji w sferze zainteresowania sentymentalistów (rozwój sentymentalizmu z jednym ze sztandarowych gatunków prozatorskich — podróżą sentymentalną — przypadł w Rosji na przełom XVIII i XIX stulecia²) znajduje co najmniej dwa wytłumaczenia. Pisarze nie mogli przejść obojętnie obok niej, skoro od dłuższego czasu zajmowały się nią szerokie rzesze współczesnych: opracowywano opisy powiatów, guberni czy poszczególnych miast powiatowych i gubernialnych, zawierające wiedzę historyczną³ i szczegóły stanu współczesnego⁴. Na obojętność nie pozwalały im też same założenia sentymentalizmu z naczelnym postulatem przeniesienia zainteresowania ze świata zewnętrznego na wewnętrzny i porzucenia spraw ogólnych na rzecz jednostkowych, dającym się odczytać jako wezwanie do przenikania nie tylko „głębi” psychicznej człowieka, ale także „głębi” przestrzeni własnego kraju. Podwójnie zobligowani do

¹ Por.: Л. О. Зайонц: „Провинция” как термин. В кн.: *Русская провинция: миф — текст — реальность*. Ред. В. Н. Сажин. Москва–Санкт-Петербург 2000, s. 12–20.

² O dziejach sentymentalizmu rosyjskiego i rozwoju w nim poszczególnych gatunków literackich zob. m.in.: П. А. Орлов: *Русский сентиментализм*. Москва 1977.

³ Zob.: В. А. Бердинских: *Уездные историки. Русская провинциальная историография*. Москва 2003, s.12, 21–22.

⁴ Zob.: *Источниковедение истории СССР*. Ред. И. В. Ковальченко. Москва 1973, s. 244–246.

zainteresowania się rodzimą prowincją prezentują się więc sentymentalisci jako świetnie zorientowani zarówno w programie sentymentalizmu, jak i w preferencjach poznawczych swoich czasów.

Jednym słowem, Rosja prowincjonalna — dotąd *terra incognita* — staje się w drugiej połowie XVIII wieku, zgodnie z określeniem Olgi Gonczarowej, wielkim „odkryciem literacko-geograficznym”, „na nowo odkrytą przestrzenią rosyjską”⁵.

W gronie „odkrywców” prowincji rosyjskiej znalazło się wielu przedstawicieli sentymentalizmu. Nie zabrakło wśród nich Nikołaja Karamzina ze szkicem *Podróż wokół Moskwy (Путешествие вокруг Москвы, 1803)*⁶; należał do niego też Maksim Iwanowicz Niewzorow (1762 lub 1763–1827)⁷ z *Podróżą do Kazania, Wiatki i Orenburga w 1800 roku (Путешествие в Казань, Вятку и Оренбург в 1800 году, 1803)*⁸. Jeśli Karamzin stał się „odkrywcą” „prowincji podstołecznej”, to Niewzorow — poeta i prozaik, tłumacz i wydawca, znany szerzej od strony biografii niż spuścizny literackiej⁹ — zapisał się jako „odkrywca” „stolic prowincji”.

Bez względu jednak na to, czy podróżnik sentymentalny odbywa przejażdżkę po okolicach podstołecznych, czy przemierza odległe powiaty i gubernie, spotkania z prowincją stają się dla niego spotkaniami z przeszłością narodową, zapisaną na polach bitewnych czy w zabytkowych budowlach (*Podróż wokół Moskwy* pokazuje, że w rolę „Kolumba rosyjskiej historii” wcielił się Karamzin nie tylko w *Historii państwa rosyjskiego*¹⁰), a także często spotkaniami z przyrodą i miastami, zajęciami i obyczajami ludzi. Bez względu też na to, co z przeszłości czy współczesności stało się przedmio-

⁵ O. М. Гончарова: *Власть традиции и „новая Россия” в литературном сознании второй половины XVIII века*. Санкт-Петербург 2004, s. 33. O literaturze czasów różniejszych zob.: E. Н. Эрнтер: *Феноменология провинции в русской прозе конца XIX — начала XX века*. Тюмень 2005.

⁶ Н. М. Карамзин: *Путешествие вокруг Москвы*. В кн.: Н. М. Карамзин: *Записки старого московского жителя. Избранная проза*. Состав., вступ. статья и примеч. В. Б. Муравьев. Москва 1988, s. 263–268.

⁷ Zob. biogram Niewzorowa wraz z wyszczególnieniem literatury przedmiotu: Н. Д. Коцеткова: *Невзоров Максим Иванович*. В кн.: *Словарь русских писателей XVIII века*. Отв. ред. А. М. Панченко. Вып. 2 (К-П). Санкт-Петербург 1999, s. 336–340.

⁸ *Путешествие в Казань, Вятку и Оренбург в 1800 году Максима Невзорова*. Москва 1803. Z tego wydania pochodzą wszystkie cytaty przytoczone w tym artykule; przy każdym zostaje podany w nawiasie numer strony (przedmowa — w numeracji rzymskiej, tekst główny — w numeracji arabskiej). Zob. również tekst utworu w antologii: *Ландшафт моих воображений. Страницы прозы русского сентиментализма*. Сост., авт. вступ. статьи и примеч. В. И. Коровин. Москва 1990, s. 440–499.

⁹ Zob. m.in.: И. Грачева: *Неустовый Невзоров*. „Наука и жизнь” 1995, nr 10, s. 90–96.

¹⁰ Zob.: Ю. М. Лотман: *Колумб русской истории*. В кн.: Ю. М. Лотман: *Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии*. Санкт-Петербург 1997, s. 565–587.

tem zainteresowania podróżnika sentymentalnego, obok zwyczajowych dla niego ciągów skojarzeń i refleksji osobistych pojawiają się daty, liczby i fakty, przybierające nieraz postać całych zestawień statystycznych czy faktograficznych; można powiedzieć zatem, że spod pióra sentymentalistów wychodzi coś w rodzaju kompendiów wiedzy o Rosji prowincjonalnej, często całkiem okazałych i rzeczowych.

Zarówno zagłębianie się w przeszłość prowincji, jak i poznawanie jej obecnego oblicza mają głęboki sens, wykraczający daleko poza względy czysto poznawcze.

Zagłębianie się w przeszłość obszarów prowincjonalnych stanowi pierwszy krok na drodze do stworzenia pomostu między nią a teraźniejszością, między starym a nowym, pomostu prowadzącego do przyłączenia — w sensie już nie administracyjnym, lecz myślowym — ziem prowincjonalnych do ośrodków centralnych, scalenia obu sfer w jedną — połączoną wspólnymi dziejami — całość. Rozprawy z obcymi wojskami czy zawieranie traktatów pokojowych, rozbudowa miast czy zakładanie nowych często nie są przecież jedynie faktami lokalnymi, znaczącymi dla miejsc, w których doszło do nich; są wydarzeniami o znaczeniu ogólnokrajowym, decydującymi o dalszych losach i kierunku rozwoju całego państwa. Zagłębianie się w przeszłość prowincji — zwłaszcza „stolic prowincji” — daje wyobrażenie o etapach scalania ze sobą ziem peryferyjnych i centralnych, etapach rozrastania się państwa rosyjskiego pod względem terytorialnym; dzieje prowincji to przecież od zarania dzieje podbojów, zmagañ dyplomatycznych i militarnych o zwierzchnictwo nad ziemiami¹¹.

Odnotowywanie szczegółów oblicza współczesnego obszarów prowincjonalnych pozwala zorientować się w wielkiej różnorodności — geograficznej i przyrodniczej, socjologicznej i etnograficznej, wyznaniowej, kulturowej i językowej — imperium rosyjskiego. Niepodobne do siebie mają jednak coś wspólnego ze sobą i tym czymś jest oczywiście wspólna przynależność państwowa. Wybierając się więc do miejsc nieznanymi (odległymi od ośrodków centralnych), które przy całej swej odrębności są jednak w jakimś stopniu podobne do znanych (właśnie do ośrodków stołecznych), podróżnik zapewnia sobie komfort psychiczny (różne sytuacje pokazują, że jest on

¹¹ Odsyła to do pierwotnego znaczenia jednocześnie dwóch określeń, nie tylko „prowincja”, ale także „odkrywca”: w starożytnym Rzymie prowincja — łac. *provincia* — to terytorium podbite przez Rzymian i rządzone przez prokonsula, propretora lub specjalnego namiestnika o władzy konsularnej, a odkrywca — łac. *explorator* — to zwiadowca, ten, kto zostaje wysłany na obce terytorium, żeby zdobyć informacje o liczebności i miejscach stacjonowania wojsk. Zob.: *Mała encyklopedia kultury antycznej*. Red. Z. Piszczek. Warszawa 1990, s. 621–622 (hasło „prowincja”); M.-N. Bourguet: *Odkrywca*. W: *Człowiek Oświecenia*. Red. M. Vovelle. Przekł. M. Woźniak i in. Warszawa 2001, s. 269–273 (podrozdział *Odkrywca: historia słowa*).

tym, na czym zależy mu szczególnie¹²), wynikający z możliwości poznania czegoś nowego bez konieczności zrywania kontaktu z własnym zapleczem kulturowym.

Буду сообщать по возможности прошедшие и настоящие истории мест, нами проезжаемых, описание нравов, обычаев разных народов и жителей разных губерний... (s. 5)

— precyzuje przedmiot swoich zainteresowań narrator *Podróży do Kazania, Wiatki i Orenburga...*, zapewniając też o pełnej prawdziwości przekazywanych wiadomości:

Что касается до подлинности моих сказаний, то смею уверить, что они очерпаны были их верных источников (s. V).

Nie zapomina wreszcie o podkreśleniu należnego sobie — jako podróżnikowi sentymentalnemu, mającemu wzór do naśladowania w narratorsze *Listów podróżnika rosyjskiego* Nikołaja Karamzina — prawa do wyrażania własnych przeżyć i refleksji:

Позвольте мне иногда прибавлять и рассуждения свои, которые, ежели вы найдете несообразными с опытами и сущностию видимых происшествий, то будете иметь благосклонность показывать их неправильность, а таковой дружеский спор прибавит более удовольствия нашим перепискам. [...] Я буду писать [...] к другу, участвующему во всех моих словах и мыслях, желающему знать все мои чувства и движения сердечные (s. 5–6, 8).

Na *Podróż do Kazania, Wiatki i Orenburga...* składa się dwadzieścia siedem listów (posługiwanie się formą epistolarną należy do stałego repertuaru prozaików sentymentalnych¹³), poprzedzonych mottem i przedmową autorską: dziesięć ostatnich listów zawiera relację z pobytu w Kazaniu, wszystkie wcześniejsze przedstawiają drogę do Kazania, prowadzącą przez Władimir, Murom i Niżnyj Nowgorod do stanowiącego granicę dawnego księstwa kazańskiego Kuzmodemianska i dalej przez Czeboksary i Swijażsk. Jeśli listy początkowe mieszczą w sobie całą wiedzę podróżnika o poszczególnych miejscach, nijak nie porządkowaną i selekcjonowaną przez niego, to w „listach kazańskich” występuje pewna „specjalizacja tematyczna”:

¹² Por. m.in.: M. Dąbrowska: *Opozycja „natura–cywilizacja” i jej wpływ na koncepcję bohatera rosyjskich opowieści sentymentalnych*. „Studia Rossica XI”. Red. W. Skrunda, W. Zmarzer. Warszawa 2000, s. 73–84.

¹³ Zob. o tym m.in.: M. Dąbrowska: *Z dziejów form epistolarnych w literaturze rosyjskiej (proza sentymentalna przełomu XVIII i XIX wieku)*. „Przegląd Rusycystyczny” 2003, z. 3, s. 25–36.

podzieliwszy się w pierwszym z nich wrażeniami z przyjazdu do miasta i ogólną refleksją historyczną, przechodzi narrator w trzech następnych do zarysowania jego topografii i architektury, wiążąc je ściśle z wydarzeniami historycznymi; w liście kolejnym mowa jest o przeszłości i dniu dzisiejszym kazańskiej akademii duchownej, następny dotyczy miejscowych przytułków dla starców i sierocińców, a jeszcze późniejszy opisuje kazańskich hierarchów cerkiewnych; całość zamykają trzy listy o obyczajach tatarskich. Wbrew tytułowi nie ma w *Podróży do Kazania, Wiatki i Orenburga...* opisów dwóch ostatnich miast: zamiast zapowiedzianych w przedmowie pięciu części pisarz wydał jedną, której nie kończy nawet odjazd narratora z Kazania.

„Я счастливым себя почту, если принесу читателям хотя малую пользу” (s. V) — oto co ma dać czytelnikom zapoznanie się z listami podróżnika Niewzorowa i co sygnalizuje już motto, zaczerpnięte z *Listów z Pontu (Epistulae ex Ponto)* Owidiusza¹⁴.

Ogólne wyobrażenie i stan wiedzy narratora Niewzorowa o prowincji rodzimej na początku i na zakończenie wyprawy różnią się od siebie w sposób zasadniczy.

Дарования путешественника в полудикую Россию цену свою всегда иметь будут (s. V).

Дорога между Москвою и Володимиром остается [...] неизвестною пустою... (s. 4)

— przyznaje narrator na początku, by po pewnym czasie z przekonaniem stwierdzić:

При сравнении Москвы и Покрова [...] можно сказать: вот два города! Однако, уведомившись, что в нем можно найти хороший ужин, мы сочли его на тот раз не хуже первейших городов в Европе (s. 19).

Наконец мы в Казани. [...] Дом, в котором мы остановились, показывает нам, что мы находимся не в посредственном каком городе, но похожем на Москву или Петербург (s. 142–143).

Nie ujmuje niczego prowincji nawet z lekka żartobliwy ton wypowiedzi o niej (rzecz dotyczy przecież posiłków i noclegów), podobnie jak niczego nie ujmuje jej wskazanie miejsc pozbawionych na pierwszy rzut oka większej atrakcyjności:

¹⁴ „Wybacz pismom, do których nie wiodła mię chwała; / Lecz je użytek radził, a grzeczność wskazała” (list IX, księga III, w. 55–56). Zob.: *Owideo Nazona Listów z Pontu Książ Czworo*. W: *Owideo Nazona wiersze na wygnaniu pisane to jest Rzeczy smutne. Klątwa na Ibisa. Listy z Pontu. Przekładania Jacka Przybylskiego*. Kraków 1802, s. 243.

Василь-Сурск — небольшой городок Нижегородской губернии. [...] В сем городке нет ничего примечательного, кроме имени, остающегося памятником истории и начинающейся славы России (s. 102, 105).

Odtworzenie zmian w spojrzeniu narratora Niewzorowa na prowincję rodzimą daje podstawę do sformułowania dwóch wniosków. Widać wyraźnie, że w miarę pokonywania drogi zachodzi w świadomości podróżnika proces nobilitacji Rosji prowincjonalnej, nadania jej rangi porównywalnej z rangą Rosji centralnej; na Rosję centralną składają się dwie stolice, stanowiące przy oglądzie Rosji prowincjonalnej stały punkt odniesienia i miernik wartości. Okazuje się również, że ważnym składnikiem procesu nobilitacyjnego staje się przypominanie związanych z prowincją wydarzeń historycznych, równych co do rangi wszystkim pozostałym, bo składających się — jak i one — na dzieje ojczyste. Oba stwierdzenia wydają się kluczowe dla odczytania wymowy ideowej podróży sentymentalnej Niewzorowa.

Przypominanie historii odbywa się jednocześnie w dwóch planach: rozumowym, co oznacza chłodne, beznamietne przyswajanie sobie kalendarium wydarzeń, oraz — ważniejszym, bo związanym z postawami emocjonalnymi — uczuciowym, gdy staje się ona przedmiotem przeżycia. Proces filtrowania dziejów ojczystych przez wrażliwość jednostki wspiera gra wyobraźni, poprzedzająca poznanie rozumowe i wprowadzająca je na odpowiednio zabarwione emocjonalnie tory interpretacyjne:

Любопытство мое и желание скорее обозреть сей древний и многими проишествиями ознаменованный город [т.е. Казань — М. Д.] так велико, что воображение теперь уже водит меня по разным местам и представляет мне, может быть, такие вещи, которых или совсем здесь не было, или они давно исчезли (s. 143).

Wyobraźnia podsuwa podróżnikowi Niewzorowa dwa skontrastowane ze sobą obrazy przeszłości: czasów, w których Kazań był siedzibą „dumnych potomków Batu-chana”, „rzucających gromy i błyskawice na Rosję”, oraz chwili wkroczenia do „pokonanej stolicy Złotej Ordy [...] przy dźwiękach trąb i radosnych okrzykach pułków carskich” (list 18). Obraz drugi przedstawia opanowanie Kazania przez wojska Iwana Groźnego w 1552 roku, stanowiące ostatni etap walki z najeźdźcami tatarsko-mongolskimi i traktowane przez pisarza — zresztą nie tylko przez niego — jako podstawowa cezura dziejów Rosji, otwierająca nowe perspektywy jej rozwoju.

Odpowiedź na pytanie, kto z pisarzy rosyjskich drugiej połowy XVIII stulecia zwrócił się do wypadków 1552 roku, jest rzeczą prostą, zwłaszcza że

wskazuje na niego sam Niewzorow. Chodzi oczywiście o Michaiła Matwiejewicza Chieraskowa (1733–1807) i jego monumentalny poemat klasycystyczny *Rosjada* (*Россиада*, 1779). Wybór wyprawy kazańskiej Iwana Groźnego na przedmiot opisu literackiego — w przypadku Chieraskowa związany z założeniami klasycyzmu, wymagającego jako osnowy tematycznej poematu epickiego wydarzenia o wielkim znaczeniu, przełomowego, a także z bieżącą sytuacją polityczną, gdy priorytetem dyplomacji rosyjskiej stało się przyłączenie chanatu krymskiego, ostatniego znaku panowania tatarskiego — nie jest jedyną rzeczą wspólną dla obu autorów; nie jest nią też jedynie pierwiastek sentymentalny, bo — co warte odnotowania — na poemacie Chieraskowa (problematyce i wizji postaci, a także warstwie stylistycznej) odcisnął silne piętno nie tylko klasycyzm, ale i sentymentalizm¹⁵. Niewzorow zdaje się podpisywać pod dwoma głównymi oświadczeniami złożonymi przez Chieraskowa w poprzedzającej część właściwą poematu *Przedmowie historycznej* (*Историческое предисловие*), dotyczącymi — pierwsze: sposobu przedstawienia wydarzeń historycznych, oraz drugie: przesłania ideowego. Obaj pisarze starają się pozostać w zgodzie z prawdą historyczną, choć zastrzegają sobie też należne artyście prawo do ingerowania w nią; obydwoj stawiają sobie za cel pochwałę państwa rosyjskiego¹⁶. Niewzorow mógłby podpisać się także pod drugą — zatytułowaną *Spojrzenie na poematy epickie* (*Взгляд на эпические поэмы*) — przedmową Chieraskowa do *Rosjady*, określającą we fragmencie końcowym krąg czytelników: jeden i drugi pisarz zwraca się do ludzi czułych, wrażliwych na los ojczyzny i zdolnych należycie — emocjonalnie — odnieść się do dokonań przodków¹⁷. Wspomniane wskazanie Niewzorowa na poemat Chieraskowa to natomiast dwa

¹⁵ Zob.: A. Orłowska: *Poemat klasycystyczny Michaiła Chieraskowa*. Lublin 1987, s. 45–63.

¹⁶ „Повествовательное сие творение расположил я на исторической истине, сколько мог сыскать печатных и письменных известий, к моему намерению принадлежащих; присовокупил к тому небольшие анекдоты... Но да памятуют мои читатели, что как в эпической поэме верности исторической, так в деписаниях поэмы искать не должно. Многие отметал я, переносил из одного времени в другое, изобретал, украшал, творил и созидал” — pisze Chieraskow o sposobie przedstawienia wydarzeń historycznych; a oto jak określa wymowę ideową poematu: „Воспевая разрушение Казанского царства со властию державцев ордынских, я имел в виду успокоение, славу и благосостояние всего Российского государства”. Zob.: М. М. Херасков: *Россиада. Поэма эпическая*. В кн.: М. М. Херасков: *Избранные произведения*. Вступ. статья, подготов. текста и примеч. А. В. Западова. Ленинград 1961, s. 179, 178.

¹⁷ Oto fragment przedmowy Chieraskowa: „Читатель! ежели преходя все сии бедства нашего отечества, сердце твое кровию не обливается, дух твой не возмутится и наконец в сладостный восторг не придет, — не читай мою «Россиаду» — она не для тебя писана — писана она для людей, умеющих чувствовать, любить свою отчизну и дивиться знаменитым подвигам своих предков, безопасность и спокойство своему потомству доставивших”. Zob.: М. М. Херасков: *Россиада...*, s. 181.

początkowe wersy pierwszej pieśni *Rosjady*¹⁸ przytoczone na zakończenie listu osiemnastego, pełniące rolę jakby poetyckiego wprowadzenia do zarysu dziejów Kazania i szkiców o jego obliczu współczesnym.

Jest jeszcze co najmniej jedno — starsze — źródło, dające się wykorzystać jako tło interpretacyjne *Podróży do Kazania, Wiatki i Orenburga...* Chodzi mianowicie o datowaną na lata 1564–1565 anonimową *Historię kazańską* (*Казанская история*), stanowiącą opowieść o trzystuletnich dziejach stosunków Rusi i państwa tatarsko-mongolskiego od czasów najazdu Batu-chana w 1237 roku i utworzenia Złotej Ordy na początku lat czterdziestych XIII wieku do opanowania chanatu kazańskiego przez Iwana Groźnego¹⁹. Niewzorow mógł zapoznać się z nią różnymi drogami: na podstawie wydania z 1791 roku (wiek XVIII to przecież czasy wydobywania na światło dzienne zabytków piśmiennictwa staroruskiego²⁰) albo właśnie poprzez napisaną w dużym stopniu w oparciu o nią Chieraskowowską *Rosjadę*²¹, zwłaszcza że zepchnęła ona *Historię kazańską* (ciesząc się nieprzerwanie od dziesięcioleci wielkim powodzeniem) na plan dalszy i wyrosła na główne źródło wyobrażeń czytelników rosyjskich o wydarzeniach sprzed dwóch stuleci²². Wszystkie trzy utwory — *Historia kazańska*, *Rosjada* i *Podróż do Kazania, Wiatki i Orenburga...* — łączy ze sobą coś więcej aniżeli nawiązanie do tego samego faktu historycznego. Jest tym czymś wymowa ideowa: przywołanie opanowania Kazania przez wojska Iwana Groźnego — wydarzenia o charakterze militarnym i skutkach politycznych — niosło sensy symboliczne, a symbolika ta miała służyć wzmocnieniu znaczenia państwa rosyjskiego — już nie przedmiotu, lecz podmiotu procesu dziejowego²³.

Nie sposób nie dostrzec (nie pomija tego także Gonczarowa²⁴), że z pochodem Iwana Groźnego na Kazań wiąże się już sam wybór trasy przejazdu, powtarzającej drogę przebytą wówczas przez wojska rosyjskie. Podążając śladami uczestników tamtej wyprawy, podróżnik Niewzorowa dokonuje jej

¹⁸ „Пою от варваров Россию свободженну, / Попранну власть татар и гордость низложенну” — tak brzmi słynny początek poematu Chieraskowa. Zob.: М. М. Херасков, *Россиада...*, s. 181.

¹⁹ *Казанская история*. Подготов. текста и перевод Т. Ф. Волковой. Комментар. Т. Ф. Волковой и И. Е. Евсевой. „Памятники литературы древней Руси”, вып. 7 (*Середина XVI века*). Состав. и общая ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. Москва 1985, s. 300–565.

²⁰ Rog.: Г. Н. Моисеева: *Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века*. Ленинград 1980, s. 219.

²¹ Rog. m.in.: Г. Кунцевич: „*Россиада*” Хераскова и „*История о Казанском царстве*”. „Журнал Министерства народного просвещения” 1901, январь, s. 1–15.

²² Г. Н. Моисеева: *Древнерусская литература...*, s. 221.

²³ Rog.: А. Зорин: *Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII — первой трети XIX века*. Москва 2001.

²⁴ О. М. Горчарова: *Власть традиции...*, s. 42.

rekonstrukcji, przy czym odbywa się ona nie tylko w jego myślach, ale także — jak przy składaniu pokłonu relikwiom Piotra i Fiewronii, kanonizowanej w 1547 roku pary książęcej z ziemi muromskiej — w czynach²⁵. Zresztą cała podróż staje się dla niego poszukiwaniem śladów Iwana Groźnego: jedno z miasteczek za Niżnym Nowgorodem jest związane z nim poprzez swojego założyciela, wielkiego księcia moskiewskiego Wasilija III, „rodziciela kazańskiego zdobywcy” i jego poprzednika w zmaganiach z chanatem, a w Swijażsku i samym Kazaniu powiązania z nim poświadczają sobory, cerkwie i klasztory wzniesione lub obdarowane z polecenia samego cara albo jego następców, poczynając od Fiodora I i skończywszy na Katarzynie II, goszczącej w Kazaniu w 1768 roku. By potwierdzić te związki, narrator sięga po materiał dokumentacyjny: odtwarza napis widniejący na dzwonie w soborze w Swijażsku, upamiętniający jego założenie przez Iwana Groźnego, przytacza przechowywaną w archiwum w Kazaniu zapiskę dotyczącą powstania miejscowego soboru oraz otrzymany od marszałka kazańskiego list „cara Joanna Wasiljewicza do Gurija Arcybiskupa Kazańskiego”, datowany na „rok 7065, kwietnia 5 dnia”²⁶. Założenie Swijażska, wzniesienie w nim cerkwi oraz mianowanie Gurija arcybiskupem odnotowuje *Historia kazańska*.

Szczególne miejsce w stworzonej przez podróżnika Niewzorowa galerii postaci historycznych zajmuje kupiec nowogrodzki Kuźma Minin²⁷: zorganizowane przez niego z udziałem księcia Dmitrija Pożarskiego pospolite ruszenie doprowadziło do wyparcia w 1612 roku wojsk polskich z Moskwy, przyczyniając się do zakończenia okresu „wielkiej smuty”. Wypełniająca w całości drugi „list nowogrodzki” mowa pochwalna na jego cześć składa

²⁵ O tym epizodzie wyprawy Iwana Groźnego na Kazań wspomina Nikołaj Karamzin w *Historii państwa rosyjskiego*, umieszczając go w ciągu symbolicznych, bo podkreślających więź z bohaterami czasów minionych zachowań władcy: „Dnia 3 lipca [1552 roku — M. D.] ruszyło całe wojsko. Jan [tj. Iwan IV Groźny — M. D.] z szczególną pobożnością modlił się przed obrazem N. Panny, który Dymitr Doński miał ze sobą w bitwie z Mamajem, i stał w katedrze kołomnieńskiej Wniebowstąpienia. W czasie podróży z czułością całował grobowiec bohatera Rosyi Aleksandra Newskiego i błogosławił pamięć świętych patronów muromskich księcia Piotra i księżny Fiewronii”. Zob.: *Historia państwa rosyjskiego M. Karamzina*. Przełożona na język polski przez Grzegorza Buczyńskiego. Warszawa 1826, t.VIII, s. 134.

W literaturze staroruskiej upamiętnia słynną parę książęcą *Opowieść o Piotrze i Fiewronii Muromskich* (*Повесть о Петре и Февронии Муромских*). Zob.: Ермолай-Еразм: *Повесть о Петре и Февронии Муромских*. Подготов. текста и коммент. Р. П. Дмитриевой. „Памятники литературы древней Руси”, т. 6 (*Конец XV — первая половина XVI века*). Состав. и общая ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. Москва 1984, s.627–647.

²⁶ Gurij Rugotin (zm. 1563) został arcybiskupem kazańskim w lutym 1555 roku.

²⁷ O sposobie przedstawienia tych okolic zob.: И. А. Кирьянов: *Путевые записки Максима Невзорова о Нижегородском крае 1800 года*. В кн.: *Записки краеведов. Очерки. Статьи. Документы. Хроника*. Состав. Н. И. Куприянова и И. В. Сидорова. Горький 1981, s. 150–153.

się z dwóch części: pierwsza, w której słowa podziwu dla bezinteresowności i nieustraszonej Minina przeplatają się z gniewnymi wystąpieniami przeciw „polskim niszczycielom”, sprawcom „wszelkich gwałtów, grabieży i zabójstw” oraz gorzkimi uwagami pod adresem reszty społeczeństwa rosyjskiego, zdolnego jedynie do wylewania łez nad losami ojczyzny, nakreśla sytuację wewnętrzną w kraju i okoliczności towarzyszące wyprawie na Kreml; druga zawiera porównanie czynów słynnego nowogrodzianina z postępowaniem hrabiego Honoré Mirabeau, polityka czasów rewolucji francuskiej. Ponieważ konfrontacja wypada na korzyść bohatera rosyjskiego — jego szczerość i prawość kontrastują z interesownością i obłudą polityka francuskiego²⁸, nie wspominając już o poczynaniach Polaków, podróżnik może pokłonić się jego prochom i wyrazić życzenie, aby jego ojczyzna zawsze miała takich obywateli, przewyższających wiele znanych postaci.

Zwrócenie się Niewzorowa do dziejów ojczystych nie spotkało się z pochwałą współczesnych. Świadczy o tym recenzja *Podróży do Kazania, Wiatki i Orenburga...* opublikowana w 1803 roku w wydawanym przez Piotra Makarowa czasopiśmie „Московский Меркурий”²⁹ (w opinii Natalii Koczetkowej mógł napisać ją sam Makarow³⁰): mimo ogólnej oceny pozytywnej pojawił się w niej zarzut zbytnej — w podróży sentymentalnej niepotrzebnej — „uczoności”. Z nieco celniejszymi opiniami wystąpili dopiero dużo późniejsi komentatorzy pisarstwa Niewzorowa³¹.

Źródłem dobrego zorientowania podróżnika Niewzorowa we współczesnym życiu odwiedzanych miejsc — w szczegółach czy to geograficznych i przyrodniczych, czy to etnograficznych i socjologicznych — należy szukać w biografii samego pisarza.

Rozpoczętą w pierwszych dniach 1800 roku i trwającą osiem miesięcy podróż po trzech guberniach Niewzorow odbywał jako współtowarzysz znanego działacza masonskiego Iwana Władimirowicza Łopuchina (1756–1816), powołanego przez władze — jak czytamy w zapiskach tego ostatniego — do skontrolowania w nich „porządku i ukrócenia nadużyć”³². Zapewne wglądowi pisarza w wyniki tych prac zawdzięcza *Podróż do Kazania, Wiatki*

²⁸ Jest to aluzja do podwójnej gry prowadzonej przez Mirabeau, świadczącego usługi dla dworu przy jednoczesnym udzielaniu deklaratywnego poparcia rewolucji.

²⁹ [Б. п.]: *Путешествие в Казань, Вятку и Оренбург в 1800 году Максима Невзорова. М. 1803 г. Часть первая.* „Московский Меркурий” 1803, ч. 1, nr 3 (март), s. 223–227.

³⁰ Н. Д. Кочеткова: *Невзоров...*, s. 338.

³¹ Zob. np.: П. Бессонов: *Максим Иванович Невзоров.* „Русская беседа” 1856, III, s. 85–128.

³² *Записки некоторых обстоятельств жизни и службы действительного тайного советника, сенатора И. В. Лопухина, сочиненные им самим.* „Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” 1860, кн. 2, s. 73.

i Orenburga... opis przytułków dla starców i sierocińców, przedstawionych jako optymalny model działalności dobroczynnej (filantropijność przyjmują sentymentaliści za podstawę do wypracowania najlepszej formy życia zbiorowego) oraz nośnik wychowania społeczeństwa patriotycznego.

Niemąla dała Niewzorowowi prowadzona korespondencja. Nie dowiedziałby się on być może o pewnych szczegółach życia chłopów, gdyby nie list, jaki otrzymał od Gawriły Pietrowicza Kamieniewa (1772–1803), związanego z Kazaniem poety, prozaika i tłumacza; list pochodzi z 16 grudnia 1801 roku, a pierwsze spotkanie obu twórców odbyło się w styczniu lub lutym roku 1800³³. Tym, czego się dowiedział, Niewzorow zamierzał podzielić się zapewne szerzej w dalszych częściach utworu.

Nie sposób nie wspomnieć wreszcie, że wielkim poprzednikiem Niewzorowa w zakresie obserwacji przyrodniczych i etnograficznych był badacz terenów nadwołżańskich, Uralu i północnych krańców europejskiej części Rosji Iwan Iwanowicz Lepiochin (1740–1802), autor *Dziennych zapisków podróży... po różnych prowincjach państwa rosyjskiego...* (*Дневные записки путешествия... по разным провинциям Российского государства...*; t. 1–3 — 1771–1780, t. 4 — 1805), dokumentujących wyniki prowadzonej pod swoim kierunkiem w latach 1768–1772 wyprawy badawczej³⁴. Wzmianki o nim pojawiają się w utworze Niewzorowa kilkakrotnie. Odkryta przez Lepiochina nad brzegami Oki roślina (list 8), opisane przez niego zasady zawierania małżeństw wśród Tatarów (list 27) to treść dwóch z nich, ilustrujących zainteresowania geograficzno-przyrodnicze i etnograficzno-socjologiczne narratora. Śladem geografów określa on położenie geograficzne odwiedzanych miejsc. Wzorem etnografów zajmuje się składem narodowościowym ludności, znamienymi dla każdej grupy cechami fizycznymi i temperamentem, osobliwościami mowy, stroju i wyglądu domów, zajęciami i rozrywkami, wyznaniem.

Najszerzej scharakteryzowaną społecznością są w *Podróży do Kazania, Wiatki i Orenburga...* Tatarzy, interesujący dla przybysza z Moskwy ze względu na swoją odmienność religijną. Pojawia się więc w utworze opis meczetu, przebiegu modłów muzułmańskich, nawet zarys założeń islamu (list 25). Są przedstawione warunki życia i obyczaje ludności tatarskiej w Kazaniu: od sposobu ubierania się i żywienia, przez zajęcia i wygląd domostw, do stosunków rodzinnych (listy 26 i 27). Narrator dokonuje ciągłych porównań

³³ Zob.: P. M. Лазарчук: *Письмо Г. П. Каменева М. И. Невзорову. „XVIII век”*, сб. 22. Отв. ред. Н. Д. Кочеткова. Санкт-Петербург 2002, s. 431–434.

³⁴ O nim i jego zapiskach zob. m.in.: Н. Г. Фрадкин: *Академик И. И. Лепехин и его путешествия по России в 1768–1773 гг.* Москва 1953 (w tym rozdział *Дневные записки*, s. 139–180); Т. А. Лукина: *Иван Иванович Лепехин.* Москва–Ленинград 1965 (w tym rozdział „*Дневные записки*” *путешествия 1768–1772*, s. 47–81).

tego, co widzi, z tym, do czego jest przyzwyczajony, doszukuje się między jednym i drugim podobieństw i różnic: stąd — dla przykładu — stwierdzenie, że głos muezzina jest dla muzułmanów tym, czym dla chrześcijan jest dźwięk dzwonu cerkiewnego (list 25). Podróżnik Niewzorowa wykazuje się wielką dbałością o autentyczność przekazywanych wiadomości, wzbogacając własny komentarz materiałem dokumentacyjnym (są nim przytoczone w liście 25 mowy wygłoszone przez mułłę „w drugim meczecie w Kazaniu 10 lutego 1800 roku” przed nabożeństwem i po jego zakończeniu, przetłumaczone przez „znakomitych kazańskich Tatarów, władających rosyjskim”), a przy ich wyłożeniu dąży do jasności i precyzyjności, osiągając je przez definiowanie opisywanych — reprezentujących obce dla siebie i czytelników realia kulturowe — zjawisk (należą do nich w listach 25 i 26 „mułła” i „czebak”), choć nie stroni też od subiektywnych ocen i wartościowania.

Stosunkowo najmniej sądów subiektywnych zawierają opisy topografii miast. Wyklucza czy przynajmniej poważnie ogranicza je wykorzystanie przez Niewzorowa tych samych rozwiązań, na których opierają się powstające w drugiej połowie XVIII wieku edycje przewodnikowo-informatorowe o miastach (przez Wiktora Skrundę — pierwszego badacza, który dojrzał w nich tło interpretacyjne dzieł literackich — nazwanych zbiorczo „książką o mieście”³⁵), tworzone (jak „książka o Moskwie” Wasilija Rubana z 1782 roku³⁶, uważana za jedną z najbardziej reprezentatywnych spośród nich³⁷) przecież nie po to, żeby zarejestrować jednostkowe spostrzeżenia i wrażenia, ale po to, by dostarczyć czytelnikom rzetelnych i wyczerpujących informacji. Jako o miniaturowej „książce o mieście” można mówić w *Podróży do Kazania, Wiatki i Orenburga...* o „ogólnym opisie” Kazania (list 19): jest to informator, statystyczne zestawienie znajdujących się w granicach miasta — w tym w obrębie jego poszczególnych części składowych (twierdza i położone wokół niej dzielnice „mieszkalne”, wśród których są dwie dzielnice tatarskie) — miejsc i obiektów (klasztory męskie i żeńskie, domy drewniane i murowane, apteki, fabryki itp.), połączone z ich precyzyjnym oznaczeniem i zlokalizowaniem w przestrzeni. Również opisy innych miast nie są wolne tutaj od podobnych rozwiązań.

³⁵ W. Skrunda: *Z dziejów opisowości literackiej. Rosyjski szkic fizjologiczny lat czterdziestych XIX wieku. Narodziny kanonu*. Warszawa 1988, s. 108–118.

³⁶ *Описание императорского, столичного города Москвы, содержащее в себе звание Государских Ворот, казенных и деревянных Мостов, больших Улиц и Переулков, Монастырей, Церквей, Дворцов, присудственных и других казенных мест, число обывательских Дворцов и Покоев, Рядов и Рынков, Фабрик, Заводов и прочая. Собранное и изданное в свет, для удовольствия общества...* Г. Н. С. В. Г. Рубаном. Санкт-Петербург 1782.

³⁷ W. Skrunda: *Z dziejów opisowości...*, s. 109.

Wymieniając konteksty interpretacyjne opisów miasta w *Podróży do Kazania, Wiatki i Orenburga...*, nie sposób pominąć obfitujących w tę tematykę *Dziennych zapisków podróży...* Lepiochina, w których zestawienia liczby budynków i ludności oraz wiadomości o rozwoju rzemiosła i handlu czy zużyciu zasobów naturalnych sąsiadują z wiedzą historyczną i legendami³⁸, a także — wymienianych zwykle obok — *Топографии Оренбургской... (Топография Оренбургская, то-есть обстоятельное описание Оренбургской губернии..., 1762)* i *Пробле истории казанской старых и средних времен (Опыт Казанской истории древних и средних времен, 1766)* Piotra Iwanowicza Ryczkowa (1712–1777) oraz *Дзiенника, czyli записков дневных по разньм провинциям паństwa росыјского лат 1768–1770 (Журнал или дневные записки путешествия... по разным провинциям Россыјского государства 1769 и 1770 г., 1770)* Николаја Петровича Рyczkowa (1746–1784)³⁹.

Podróż do Kazania, Wiatki i Orenburga w 1800 roku Maksima Niewzорова — niezbyt szeroko znana wśród przedstawicieli prozy rosyjskiej przełomu XVIII i XIX wieku — nie pozostawia wątpliwości co do tego, że prowincja znalazła w sentymentalistach prawdziwych „odkrywców”, tych, którzy — podobnie jak wielu współczesnych — „wyruszyli w imieniu Europy aż do antypodów tego kontynentu, w imię podboju intelektualnego, którego królestwo rozciąga się z wolna na całą planetę”⁴⁰. Nie pozostawia też wątpliwości co do tego, że nie do przecenienia jest zawarte przed wieloma wiekami i wciąż odnawiane „przymierze” między literaturą i geografią⁴¹.

Magdalena Dąbrowska

КОЛУМБ РУССКОЙ ПРОВИНЦИИ.

О ПУТЕШЕСТВИИ В КАЗАНЬ, ВЯТКУ И ОРЕНБУРГ МАКСИМА НЕВЗОРОВА

Резюме

Провинциальная Россия — крупное литературно-географическое открытие XVIII века. Об этом свидетельствует *Путешествие в Казань, Вятку и Оренбург...* (1803), сентиментальное путешествие Максима Ивановича Невзорова (1762/1763–1827). Автор приводит в нем исторические (взятие Иваном Грозным Казани, 1552 г.), а также географические, социологические и этнографические сведения.

³⁸ Т. А. Лукина: *Иван Иванович Лепехин...*, s. 71.

³⁹ Zob. o nich m.in.: П. Пекарский: *Жизнь и литературная переписка Петра Ивановича Рычкова*. Санкт-Петербург 1867; Ф. Н. Мильков: *П. И. Рычков. Жизнь и географические труды*. Москва 1953.

⁴⁰ M.-N. Bourguet: *Одкрывца...*, s. 273.

⁴¹ T. Mikulski: *Spotkania wrocławskie*. Wrocław–Warszawa 1950, s. 161.

Magdalena Dąbrowska

COLUMBUS OF THE RUSSIAN PROVINCE.
ON *JOURNEY TO KAZAN, VIATKA AND ORENBURG* BY MAXIM NEVZOROV

Summary

The provincial Russia is a great geographic and literary discovery of 18th century. This is reflected by *Journey to Kazan, Viatka and Orenburg...* (1803) being a sentimental journey of Maxim Nevzorov (1762/1763–1827). The writer provides there both historical information (capture of Kazan by Ivan IV in 1552), and also geographic, ethnographic and sociologic information.